

KERÉNYI FERENC

Madách népszerűsége

Kilenc év telt el azóta, hogy a Béke-világtanács évfordulójává is emelten – európai közösségben ünnepeltük meg Madách Imre halálának centenáriumát – és íme a költő születésének 150. évfordulóját köszöntjük. Ez a csaknem-évtized a Madách-életmű továbbélésében azonban majdnem többet jelentett, mint korábban egy évszázad. A népszerűség jeleivel és kérdőjeleivel immár nemzetközi méretekben kell szembenéznünk, okukat, magyarázatukat megtalálnunk és feltárni, hogy a madáchi gondolatok fénye a jövőben egyre kevésbé szóródjék hiába; jól kell sáfárkodnunk Madách népszerűségével, a szó nemes értelmében.

A népszerűség jelei sokasodnak. Az elmúlt évtizedben Madách megszűnt egykönnyű szerző lenni, fiatalkori drámáinak sora került a Mózes sikerének láttán színpadra: az Endre királyfi, a Csák végnapjai, a Mária királynő, a Csak tréfa után ebben a színházi évadban a Férfi és nő is sorra került – ez csaknem teljessége már a Madách-drámáknak! Ha a szellemi térképázlat után a földrajzi következik: a bemutatókhöz Veszprém, Szeged, Gyula és majd Kecskemét városneve társul, és seregnyi kisebb-nagyobb község, amelynek kulturális színpadára a Tragédia is bevonulhat a Déryné Színház kamara-rendezésében. (S ne feledjük, Madách-opera is készült újabban, és a Tragédia tv-változata egyszerre milliókat toborzott nézőnek.)

Számok robbanása ez, akár a drámák sorrendjét, akár az előadások adatait, akár a nézőközönség összetételét tekintjük. Hol itt a probléma? – kérdezik sokan. A mennyiség felelősségében. Vajon a Csák végnapjai előadásán Madách történelemszemlélete van jelen, vagy a tudós Arany-kutató, Keresztury Dezső alkotta meg színpadra a Toldi estéje felfogásának szellemi testvérpárját? A Mária királynő iróniája kire jellemző: Madáchra-e vagy Gyárfás Miklósré? Nehéz gond ez, régóta dülő, bár fölösleges háború irodalom- és színház-történészek között. Fölösleges, mert nem kisebb költő, mint Illyés Gyula adott jelenkori példát arra az esetre, ha az eredeti mű csak gondolataival hat, de szemléletének részavultságai, szerkezeti gyarlóságai és nyelvi gondjai gyökeres átdolgozást igényelnek. Teleki László Kegyence irodalomtörténeti adatból lett élő, sőt elevenbe vágó színház Illyés kezében, s a cím alá odaírta: Teleki László eszméi nyomán... Ettől aztán – furcsa optikája van a népszerűségnek! – mind teleki, mind Illyés közelebb került hozzánk.

A színházjáró ember Az ember tragédiáját az elmúlt évtizedben több nyelven láthatta viszont: a bécsi német előadásnak és a lengyel színrevitelnek csak híre jutott el hozzánk, de Pozsonyból jött vendégeink szlovákul és a tartui színészek észtil vallották Budapesten is Madách gondolatainak mai-ságát. Bevallom, a leginkább megkapó színházi élményt az érztek nyújtották, „tizenéves” Tragédia-előadásukkal. Ádámjuk hosszú és lobogóhajú fiatalként valóban elindul az Életbe, végigküzd-i-szenvedi a színeket, olykor a szó fizikai értelmében is, hogy szájából végül a harc vállalásának problémái természetesen hangozzanak. Olyan színházi este volt, ahol a protokoll hüvösebb szabályain átsütött a szellemi találkozás melege, a mindenkori ifjúság egymásra lelése az örök gondban: mi az élet célja, értelme, lényege? És a választás lehetősége nyílt színen érkezett; akkor és ott dönthettünk.

Itt rímelnék vissza a színházlátogató emlékeire a pedagógus tapasztalatai, diákjaim érdeklődésének túllépése először a kötelező olvasmány okozta szokásos fanyalgáson, utóbb a tanterv

VARGA IMRE: MADÁCH SZOBRA SALGÓTARJÁNBAN
(részlet)

szabta kereteken, óraszámom, kicsöngetésen. De Márk Tamás, magyar származású coloradói professzor kísérlete is hasonló eredményt hozott, Faustot és Tragédiát olvastatva olyan amerikai hallgatókkal, akik mentesek az európai értékrendek örökölt tiszteletétől. Ők a Tragédiát érezték eredetibbnek, súlyosabbnak, egyetemesebbnek – rossz angol átültetése dacára. (Csupán a mi gimnáziumi tankönyveinkben szerepel még a sugallt sorrend: a Faust mint példa, mint a sötét forrás Madách számára. Miért? Meddig?) Kétségtelen reneszánsza van sokat mérlegre tett tizenéveseink körében a „problémás” költőknek, hazai és XIX. századi viszonylatban Vörösmarty filozófiai lírájának, Vajda János önéletrajzában. Madách keresettségére a könyvespolcokon ennek is függvénye, ha tetszik: kordivat, felszín, látszat.

Ezzel azonban elérkeztünk fejtegetésre vállalt feladatunk lényegéhez, Madách népszerűségének keresendő okaihoz. Napjainkban szokásossá vált mindig és mindenben a felgyorsult időre hivatkozni, mint gondjaink, bajaink forrására. A XIX. század írói között alig találunk valakit, aki Madáchhoz hasonlóan ennyire az utókorhoz fellebbezett volna: a Tragédia ú. n. víziószínei (a falanszter, az úrjelenet és az eskimó-kép)

szemünk láttára lettek furcsa látomásból időszerű kérdéssé, torokszorítóan izgalmassá téve a drámai költemény keltette olvasói és nézői élményt. Nem arról van persze szó, hogy Madách tudományos pontossággal előre látta volna korunkat. Inkább arról, hogy gyakran téves vagy túlhaladott nézetek, elméletek alapján, belőlük kiindulva, kora tudományosságának szintjéről költői erővel sejtett meg bizonyos társadalmi-emberi erővonalakat a jövő felé. S mindezt az eldugott Alsósztrégován, az akkor már tíz esztendeje halottmirevségbe dermedt Magyarországon, ahol az 1848-at megelőző évek szellemi pezs-gését, érdeklődését az európai együttthaladás feladása követte.

Napjaink emberének emlékezetébe felkiáltójeles fogalmak vésődnek nap-nap után: tudományos-technikai forradalom! technokrata társadalom! elcsökevényesedő ember! gépiesedő művészet!... Madách falanszterét évtizedekig a félre- és belemagyarítások hamis mítosza vette körül. Történelmi alapját, a kapitalizmus eredményeit, technikai fejlettségét átvevő és „tökéletesítő” utópista nézeteket a tudományos szocializmus paródiájának tekintették; díszletek, jelmezek, kihagyott szövegrészletek, áthelyezett hangsúlyok rendelték alá Madách egyetemes mondanivalóját, figyelmeztetését a napi politika érdekeinek. Itt is érvényes az a megállapítás, amit egyik író-kortársunk a Bánk bánra tett – valóban csak most élvezhetjük igazán a Tragédia valós értékét. Hovatovább világossá válik előttünk a XII. szín egyetlen helyes értelmezése: a költő a végsőig vitt **technikai társadalmat** képzelte el, egy olyan világot, amely megfeledezett a sokoldalúan képzett, munkája és felhalmozott javai nyomán teljes életre igényt tartó Emberről. A széklábakat faricskáló Michelangelo jobb jelkép, jobb mementó, a Tudós szavai keményebben kovácsoltak, mint a technikai társadalom visszásságainak mai felvetései:

... A serlegen virág,

A széktámlán ábrándos arabeszk,

Emberkezek pazarlott műve mind.

S üdítőbb-é a víz azon pohárból

Kényelmesebb-é széken az ülés?

Most gépeink teszik mindezt helyettünk

Legcélsezerűbb, legegyszerűbb alakban,

És a tökélyről az kezeskedik,

Hogy a munkás, ki ma csavart csinál,

Végső napjáig amellet marad.

A jövőkutatás távlati beláthatatlanok, haszna ma még felmérhetetlen – a félelem, amely az új tudományágat éleszti, Madáchéval azonos:

Midőn az ember földén megjelent,

Jól bérházott éléskamra volt az:

Csak a kezét kellett kinyújtani,

Hogy készen szedje mindazt, ami kell...

De már nekünk, a legvégső falatnál,

Fukarkodnunk kell, állatlatva rég,

Hogy elfogy a sajt és éhenveszünk...

Még szembeszökőbb az űrjelenet színváltozása az elmúlt évtized során. A Földtől való elszakadás álma és ennek művészi megformálása Ikarosz mondájától Jules Verne Holdba röppenő ágyúgolyójáig közkinccs és közhely az emberiség körében. Szép gondolatok mives megfogalmazása – ennyivel siklott át az olvasó a Tragédia XIII. színének szövege fölött. A színházlátogató rosszabbul járt: olykor technikai, olykor rövidítési szándékból-okból nem is értesült létezéséről, máskor mesészerű kellekek mosolygatták meg, szélben lobogó romantikus köpönyegeket, alulról megvilágított, kísérteties fényű arcok, a Földszellem dörgő hangja szinte palackból szabadult, akár az Ezeregyéjszaka meséiben. 1961. április 12-én azonban Jurij Gagarin szeméinek először tárult fel az űrhajó ablakából a távolodás madáchi képe:

Először a virág tűnt el szemünkből,

Aztán az erdők rezgő lombjai;

A jól ismert táj száz kedves helyével

Jellem nélküli síksággá lapult.

Mi érdekes volt, minden elmosódott.

Azóta új fogalmakkal ismerkedünk: űrjog, űretika – és a kozmosz küszöbén eltöltött évtized igazolta a költőt. Fogósabb problémáinkat, ha ki is lépünk a világűrbe, csak itt a Földön oldhatjuk meg véglegesen:

... Mert minden felfogás

És minden érzés, mely benned feszül, csak

Kisugárzása e csoport anyagnak,

Mit földednek hívsz, s mely, ha más leendne,

Nem létezhetnék többé, véled együtt. –

Az eszkimó-jelenet visszatérő családásom volt, amíg öröklődött hagyományú hazai rendezésekben láttam szinpadon. Olvasva döbbenem rá, hogy a látomás, amely tréfás replikák gyűjteményének hangzott át a rivaldán, más: felér a magáival gazdálkodni nem tudó emberiség bukásáról szóló víziók bármelyikével. Ismét az észt Tragédia-előadás adott Madách szövegéhez itt rendezői többletet, Ádám görnyedő figuráját, aki az eszkimóval szemben guggolva – mintegy ember-létének ellenőrzéséül – ujjainak számát hasonlítja.

Száztizenhárom éve tett felkiáltójelet Madách Imre a Tragédia utolsó mondatának végére, kilencven esztendeje gördült fel először a függöny a paradicsomon kívüli életszintér díszletei előtt, de a közvetlenül hozzánk szóló gondolatok köre azóta folyamatosan bővült.

A növekvő népszerűségének immár nyelvi gátja sincs. Arany János 112 éve még azt írhatta a véleményét aggóvá váró szerzőnek: „Csak itt-ott verselésben meg a nyelvben találok némi nehézségeket, különösen a lírai részek nem eléggé zengők.” Mai olvasó számára ez utóbbi inkább erény, mint fogyatékoság, és ma bölcsészi szakértelem nélkül is megérezzük Madách nyelvezetének sodrását, erejét, amely a természet-és társadalomtudományok olyan szókincsét görgeti magával roppant erőfeszítések árán, amire a kortárs magyar szépirodalomban még évtizedekig nincs példa. Madách intellektuális nyelve persze nem előzmény és példa nélkül való; Kölcsey, Vörösmarty, Vajda és Arany gondolati lírájában élénk villan a kérdésselvetés hasonló egyetemessége mellett néhány költői fordulat is, és Madáchnak költőként sikerül mindaz, amivel a kor magyar tudományossága adósunk maradt: az 1848-at megelőző és szorosan követő évek összegezése. A Tragédia nyelvi megvalósításának legszebb példáját a kolozsvári Állami Magyar Színház társulata szolgáltatta, sajátjukból kiegészítve, hozott értékeiből pótolva mindazt, amit Arany – második érvként – hiányolt Madách tollából: a magyar népnyelv alaposabb ismeretét, áthatóbb erejét.

A másik, tágabb nyelvi gát is leomlóban. Az ember tragédiája eddig 26 nyelven 67 fordításban olvasható, és ami a legörvendetesebb, szorgos tollforgató mesteremberek helyett rangos nevű, kitűnő költők vágnak neki a feladatnak, egy Martinov, egy Rousselot vállalkozik az átültető szerepére. Megszűnőben tehát a Lukács Györgytől felemlegetett provincializmus veszélye, Madách másodlagos világirodalmi jelenség-szerepe, kallódása Goethe, Byron mellett és után. Hazai értékelésünkön azonban kísért még a magyar betegség, a földhözragadtság sajátos kórese: valahogyan nem látjuk irodalmi folyamatunk XIX. századi szeletében szerves jelenségnek Madáchot, s ez gyakran téves, sőt káros szembeállítások sorozatában nyilvánul meg. Petőfi **vagy** Madách – a helyesen mellérendelő viszony helyén. Erre most, 1973-ban kivált két tény figyelmeztet, Petőfi és Madách születési évfordulójának majdnem egybeesése (mindössze három hét választja el egymástól) és a statisztikai adat, hogy ők ketten azok, akik a szűkebb világirodalomban is helyet követeltek és kaptak.

Ez a vagylagos szembeállítás, amely látszólagos válastást enged, valójában az irodalmi egyoldalúság, a szellemi sántaság legbiztosabb jele, vezet el bennünket eszmeftuttatásunk végső gondolatköréhez: az évfordulón szokásos feladatkitűzéshez. **A mű**, a Tragédia még sokban elnyomja az **embert**, az **alkotót**; még legendák béklyózzák a szűkebb és tágabb közvéleményt, beteges dekadenciáról, magánéleti meghatározottságról, remeteségről. De a háttérben már készülődik, szerveződik a Madách-kutatás jelene és jövője, amely igaz képet fest majd a refomkori Pest lelkes diákjáról, a szabadon, dogmák nélkül vizsgálódó emberről, 1848 katonai főbiztosáról, a magyar függetlenségi gondolat hűségese hirdetőjéről.